

ДО ПИТАННЯ СОЦРЕАЛІСТИЧНОГО КАНОНУ В “ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ” 1950, 1956 І 1957/1959 рр.

Ксьондзик Н. В.

Національний університет “Києво-Могилянська академія”

Статтю присвячено проблемі канону соціалістичного реалізму, як її було представлено в різних редакціях видання “Історії української літератури”. Ці видання було порівняно, а їхні модифікації проаналізовано. Студія дає підґрунтя для майбутніх досліджень процесів дезінтеграції соціалістичного реалізму в українській літературі за часів радянської влади.

Ключові слова: соціалістичний реалізм, канон, історія літератури, українська література, дезінтеграція.

Статья фокусируется на проблеме канона социалистического реализма, как она была представлена в разных редакциях издания “Истории украинской литературы”. Был проведен сравнительный анализ указанных изданий и их модификаций. Студия является основой для последующих исследований процессов дезинтеграции социалистического реализма в украинской литературе в период советской власти.

Ключевые слова: социалистический реализм, канон, история литературы, украинская литература, дезинтеграция.

This article focuses on the problem of the socialist realist canon as it was presented in different editions of the “History of Ukrainian Literature”. These editions were compared and their modifications were analyzed. The paper gives a background for the future researches of the disintegration of social realism in Ukrainian literature under Soviet government.

Key words: socialist realism, canon, history of literature, Ukrainian literature, disintegration.

Канон є важливим для кожної літератури. В українсько-радянському контексті плідним видається простеження його модифікації шляхом зіставлення різних редакцій двотомного видання “Історії української літератури” (далі – “Історії...”) авторського колективу Академії наук УРСР за редакцією О. Білецького, зокрема його другого тому – “Радянська література” (перший том, відповідно, був повністю присвячений дожовтневому періоду). Для порівняння взято чотири версії книжки: 1950, 1956, 1957 і 1959 рр. Оскільки дві останні ідентичні, то йтиметься лише про три видання. На жодному з них не зазначено, що це перевидання, тож припускаємо, що попередні версії вилучалися з обігу, щоб запобігти різночитанням.

Ця розвідка є складовою здійснюваного на кафедрі літератури та іноземних мов Національного університету “Києво-Могилянська академія” дисертаційного дослідження, присвяченого дезінтеграції естетики соціалістичного реалізму в українській радянській літературі 50–60-х рр. XX ст.

Канон як такий досліджували Г. Блум, Т. С. Еліот, М. Фуко та ін.; про український літературний канон писали Т. Гундрова, В. Моренець, С. Павличко, М. Павлишин та ін. Проте з огляду на обмежені обсяги й вузьку тематику студії послугувуватимемося лише обраними для розгляду виданнями, що становлять об’єкт дослідження. Мета роботи полягає в порівняльному аналізі різних видань другого тому “Історії...” і спробі пояснення модифікації соцреалістичного канону в них. Для досягнення мети ставимо такі завдання: дослідити відмінності різних видань “Історії...”, з’ясувати причини модифікації канону, проаналізувати наслідки подібних змін.

Всі видання “Історії...” (спершу замисленої як “Короткий курс історії української літератури” за аналогією до “Короткого курсу історії ВКП(б)”, але потім з огляду на різні кон’юнктурні моменти, спричинені й змінами на політичній арені, було обрано іншу назву [6, с. 77]) побудовані за однаковим принципом. Кожне з них включає дві частини. До першої належать загальні настановчі та оглядові розділи, де “розглянуто основні риси радянської літератури та дано огляд української радянської літератури за станами її розвитку, в хронологічній послідовності” [3, с. 5]. Друга частина складається з критико-біографічних нарисів, “портретів”, присвячених творчості окремих авторів, творців відповідного канону.

Насамперед звертаємо увагу на сторінкове співвідношення обсягів книжок. Перше видання містило 606 сторінок, друге – 666, третє/четверте – 880. Бачимо, що за сім років “Історія...” збільшилася майже на 300 сторінок, що є половиною її первісного обсягу й передусім пов’язане з розширенням персонального складу залучених до видання письменників, тобто “портретної” частини.

Перша оглядово-теоретична частина праці спершу мала 8 розділів і становила трохи більше 300 сторінок. У другому виданні стало на 1 розділ менше, але загальна кількість сторінок збільшилася приблизно на 40. Аналогічну обернену пропорційність спостерігаємо і в третьому/четвертому виданні, де є вже тільки 6 оглядово-теоретичних розділів, а обсяг становить близько 450 сторінок. Як бачимо, з одного боку, відбулася структурна компресія, що зрештою аж ніяк не зашкодило здійсненню періодизації відповідно до “великого вчення Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна” про соціально-економічні формації, особливо яскраво вираженої ще в першому томі [6, с. 78]. Замість первісних деталізованих розділів “Література відбудовного періоду” і “Література років боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни” (вид. 1950 р.) отримуємо похідний від них розділ “Література періоду відбудови народного господарства і соціалістичної індустріалізації країни” (1921–1929) (вид. 1956 р.*), а замість розділів “Література років боротьби за колективізацію сільського господарства” (1930–1934) та “Література періоду завершення будівництва соціалістичного суспільства в СРСР” (1935–1941) (вид. 1956 р.) маємо конкретне узагальнення – “Література періоду довоєнних п’ятирічок” (1930–1941) (вид. 1957/1959 рр.). З другого боку, подекуди бачимо більш детальний аналіз явищ літератури, де починає превалювати літературознавчий, а не політичний підхід, до того ж акцент плавно переходить від загальнорадянського на питоמו український матеріал, хоча все ж таки провідним орієнтиром залишається вульгарно-соціологічна інтерпретація, базована на марксистсько-ленінській ідеології.

Що ж стосується другої частини книжки, то в першому виданні окремі розділи присвячені 12 авторам: Павлу Тичині, Максиму Рильському, Володимиру Сосюрі, Андрію Головку, Миколі Бажану, Олександру Корнійчуку, Івану Кочерзі, Андрію Малишку, Олексі Десняку, Степану Тудору, Олександру Гаврилюку, Олесю Гончару. У другому виданні подано 16 імен, і до переліку додаються Петро Панч, Юрій Смолич, Юрій Яновський, Іван Ле, Ярослав Галан, натомість із “портретної” частини вилучено Олексу Десняка. У третьому/четвертому виданні маємо 20 “портретів”: нові розділи присвячено Остапу Вишні, Івану Микитенку, Петру Козланюку та Леоніду Первомайському. Порівняно з першою версією кількість прізвищ збільшено майже вдвічі.

Розглядаючи вихідний перелік канонічних авторів, бачимо, що, за винятком О. Десняка, С. Тудора та О. Гаврилюка, загинулих під час Другої світової війни, до нього входять живі класики української радянської літератури, які презентують усі три літературні жанри: поезію, прозу та драматургію – й на момент публікації видання здебільшого є активно діючими авторами.

Основний “портретний” масив у всіх виданнях залишався незмінним. Так, чотирма лідерами були (подаємо їх у послідовності самої “Історії...”): П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра і А. Головка. Такий самий порядок бачимо і в першому випуску серійного видання “Українські радянські письменники” 1955 р. Очевидно, така послідовність не будувалася за хронологічним принципом, адже В. Сосюра молодший за А. Головка трохи більше ніж на місяць. Утім, припускаємо, що вона не є випадковою, а має оцінно-вказівний (“рейтинговий”) характер.

Цікаво, що перший ряд імен становлять три поети й лише один прозаїк. До того ж А. Головка посів останнє місце в переліку, що засвідчувало домінування поетичного дискурсу над прозаїчним. І в цьому вбачаємо очевидну відмінність української літературної традиції від російської, де верхівку соцреалістичного канону стабільно посідали прозаїки. Так, беззаперечним авторитетом, що організовував канон соціалістичного реалізму у всесоюзних масштабах, його “основоположником”, був Максим Горький. Водночас у кожній із національних літератур присутні свої локальні “зачинателі”, яких зрештою могло бути й кілька. Так, на думку сучасної дослідниці В. Хархун, в українській радянській літературі така роль належала саме А. Головку**, що вочевидь не зовсім збігалось з поглядом редакційної колегії другого тому “Історії...”, за яким йому відводилася лише четверта сходинка на вертикалі канонічних авторів.

Що ж стосується решти авторів, наявних у списку від самого початку, то варто зауважити, що в процесі модифікації видання їхні позиції в рейтингу змінювалися, як правило, посуваючись униз на кілька сходинок, що було спричинене додаванням нових постатей, які на час виходу книжки у світ набували більшого авторитету, ніж попередньо заявлені, тож, посідаючи “своє” місце у списку, “посували” власних попередників (так, І. Кочерга із сьомої позиції опинився на дев'ятій, М. Бажан із п'ятої – на десятій, О. Корнійчук із шостої – на шістнадцятій, А. Малишко із восьмої – на дев'ятнадцятій і т. ін.).

Аналізуючи залучення до соцреалістичного канону нових імен, варто зазначити, що поява у другому виданні постаті Івана Ле була абсолютною даниною соцреалістичній традиції, яка від початку 50-х рр. поступово дезінтегрувалася, тож у канон мусили бути вписані її активні поборники, щоб хоч у такий спосіб засвідчити неперервність традиції та її незмінну провідну роль у літературному процесі країни.

Те саме стосувалося й наявності у другому й третьому/четвертому виданнях імен П. Панча та Ю. Смолича, творчість яких на цей час уже втратила самотутню художню вартість, натомість якнайкраще відповідала держзамовленню (зокрема “Гомоніла Україна” П. Панча 1954 р. і численні політичні романи-памфлети Ю. Смолича 50-х рр.).

Що ж до Ю. Яновського, чия постать не завжди була в пошані радянської критики і якого також було включено до другого й третього/четвертого видань, то тут якраз спрацьовувала протилежна тенденція. Після смерті письменника 1954 р. його вже можна було “канонізувати”, незважаючи на численні ранні “помилки”, які, хоча й не були викреслені з історії літературного процесу, проте вже не наголошувалися, натомість пропонувалася “правильна” соцреалістична інтерпретація.

Стосовно вписування в соцреалістичний канон П. Козланюка (третє/четверте видання), а за рік до того Я. Галана (друге видання), то це було покликане якісно і кількісно ілюструвати й західний сектор української радянської літератури. Очевидно, постатей С. Тудора й О. Гаврилюка, присутніх від початку, виявилось замало, тож треба було їх підтримати додатковими авторитетами: славнозвісним антиклерикалом Я. Галаном (як трагічно загиблим від рук “українських націоналістів”) та П. Козланюком, головою Львівської організації Спілки письменників Української РСР, депутатом Верховної Ради СРСР (на чому й наголошувалося в “Історії...”). Останній у своїх щоденникових записках 50-х рр. писав про численні сталінські репресії та голод 30-х рр., постаючи аж ніяк не ортодоксальним комуністом (хоча про це у книжці й не згадувалося).

Водночас вилучення з двох/трьох останніх видань О. Десняка можна пояснити ледь помітним, та все ж переосмисленням літературно-художніх цінностей, коли раніше пошановувана роль “співця сталінської доби” почала поступово набувати негативної конотації.

Крім “західного сектору”, варто було розширювати й присутність у виданні тогочасних активних діячів літературного процесу. Так, до останнього видання “Історії...” на рівних із присутніми тут від початку А. Малишом та О. Гончаром було додано Леоніда Первомайського, чия творчість спершу цілком відповідала класичним настановам соціалістичного реалізму (письменник був активним учасником ще Першого Всесоюзного з'їзду радянських письменників

1934 р., а 1946 р. отримав Сталінську премію). Втім, під час гучної кампанії боротьби з "безрідними космополітами" він підпав під жорстокий цькування (справжнє ім'я – Ілля Шльомович Гуревич). Тож його "реабілітація", а разом і канонізація могли відбутися лише після розвінчання "культу особи". Цікаво, що на той час авторський стиль Леоніда Первомайського вже почав вирізнятися новими художніми та морально-філософськими рисами, що повніше розвинулися в 60-ті рр. й поступово віддаляли письменника від догматичного обширу соціалістичного реалізму.

Напрочуд симптоматичною стала також поява в останній версії "Історії..." постаті Остапа Вишні (Павла Губенка). Звичайно, він аж ніяк не міг потрапити до видання 1950 р., бо на той час хоча вже й перебував на волі і навіть друкувався після десятирічного табірної заслання (1933–1943), а проте не належав до когорти офіційно реабілітованих. Це сталося тільки 1955 р. (наступного року він помер). У присвяченому йому розділі ці факти біографії не згадувалися (адже вільно говорити й писати про табори стало більш-менш можливим лише після 1962 р.), однак зазначалося: "Починаючи з 1934 р., у зв'язку з тим, що громадянське ім'я письменника було несправедливо опорочене, в його творчій діяльності настає майже десятирічна перерва" [3, с. 569]. Тож цілком логічно, що його поява у виданні 1957 р. знаменувала післясталінський перегляд канону, до якого вже могли включатися митці, які попередньо зазнали не тільки словесної критики та переслідувань, а й фізичних репресій.

Подібна ситуація в останньому виданні склалася і з І. Микитенком. Свого часу активний літературний діяч, безпосередньо належний до когорти обраних соцреалістичних митців (метафорична назва епохи "чотирьох Іванів" в українській радянській літературі прямо стосувалася його, а також І. Кириленка, І. Кулика й Івана Ле), він став незручним режимові й був розстріляний 1937 р. (аналогічна доля, як знаємо, спіткала багатьох вітчизняних митців, адже за даними, що їх наводить Ю. Лавріненко, з 259 українських письменників, які друкувалися в 1930 р., після 1938 р. залишилися тільки 36 [8, с. 12]). Інформація про розстріл в "Історії..." відсутня, хоча констатується "передчасна смерть" письменника. Його реабілітація так само припала на постсталінський період, тож і поява такої знакової свого часу фігури в "Історії..." була знаменною як відповідь режимові, що почав мімікрувати й у такий спосіб намагався сором'язливо відмежуватися від політики попередніх державних керманців.

Явно значущою була й певна деполітизація наступних видань. Так, якщо книжка 1950 р. відкривалася портретами В. Леніна та Й. Сталіна, то друге й третє/четверте видання вже позбавлені цих ілюстрацій і містять лише фотографії представників письменницької когорти, обкладинки їхніх книжок та автографи першотекстів.

Реконструкції зазнала також і внутрішня структура розділів, присвячених письменницьким персоналіям. На перший погляд видається, що первісний текст збережено і подано майже без змін (лише з незначними стилістичними правками), але насправді він зазнає і більш серйозних втручань. Йдеться, зокрема, про послідовне вилучення цитат із промов і творів Й. Сталіна, а також окремих пасажів, присвячених йому. Те саме стосується й багатьох інших політичних діячів. Аналізуючи іменний покажчик наприкінці останнього видання, переконаємося, що згадки про А. Жданова і Л. Кагановича наявні лише на 2 сторінках, про К. Маркса – на 7, про Ф. Енгельса – на 8. Кардинально скорочено присутність Й. Сталіна: коли в першому виданні "батько нації" наявний майже повсюдно, то в останньому – лише на 7 сторінках і не завжди в позитивному чи нейтральному контексті. Вакантне місце правдивого державного речника поступово посідає М. Хрущов (хоча згадується лише на 5 сторінках). А от авторитет В. Леніна залишається непохитним, про що зокрема свідчить 61 позиція іменного покажчика.

У першому виданні в розділі "Микола Бажан" містилися параграфи, присвячені образам Й. Сталіна та С. Кірова у творчості цього поета. В наступних виданнях секретар ЦК залишився, натомість першого секретаря ВКП(б) було вилучено. Та сама доля стосувалася й віршованих цитат із поезій П. Тичини, М. Рильського та ін., де були згадки про колишнього керманця країни (найбільше це помітно в аналізі творів на воєнну тематику).

Подібну зміну негативних і позитивних полюсів спостерігаємо також і в інтерпретації вірша М. Рильського “Слово про рідну матір”. У перших двох виданнях “Історії...” зазначається недостатня увага автора до радянського періоду, комуністичної партії, братерства російського й українського народів, що привело до викривлення образу України. Натомість третє/четверте видання вміщує критику М. Хрущова з виступу “За тісний зв’язок літератури і мистецтва з життям народу” на реакцію Й. Сталіна з приводу цієї поезії. “Головним приводом для необґрунтованих обвинувачень проти Рильського і нападок на нього, – констатував новий перший секретар, – став той факт, що в цьому вірші, який оспівує Радянську Україну, не було згадано ім’я Сталіна” [3, с. 326]. Нова ж влада проголошувала себе поміркованішою, тож і крамоли в цій поезії не вбачала. Втім, останнє видання так само передбачало критичний підхід до авторських творів, переоцінюючи їх уже з урахуванням нової ситуації. Наприклад, якщо спершу поема “Мандрівка в молодість” М. Рильського критикувалася за відхід від методу соціалістичного реалізму, принципу партійності та “буржуазний об’єктивізм”, то згодом “усіякі кон’юнктурні моменти” в пошуках ідейно-творчих помилок поета були відкинуті, але критика залишилася актуальною: тепер їй підлягали хибна ідеалізація минулого та натуралістичні тенденції, нібито притаманні автору твору.

Напрочуд промовистим є також й історико-літературний “портрет” В. Сосюри. Перше видання містило нейтральну згадку про вірш “Любіть Україну” з невеликою цитатою з нього, що мала спільний мотив з іншою авторською поезією – “Любити Вітчизну”. В наступному виданні натрапляємо вже на розлогий пасаж, очевидно, покликаний до життя славнозвісною статтею з “Правди” від 2 липня 1951 р. “Проти ідеологічних перекручень в літературі”, де вірш названо “ідейно порочним” і наголошено, що він “не був випадковим у творчості поета, і в ньому, як у фокусі, відбилися хибні ідейні тенденції, що в більш чи менш оголеному вигляді виявлялися в інших творах” [2, с. 425]. Натомість в останньому виданні відразу ж відчутні впливи викривального виступу М. Хрущова на XX з’їзді й подано “реабілітацію” автора та запропоновано перепрочитання його поезії. Визнається “чимало необґрунтованих закидів” на адресу В. Сосюри, хоча й зауважується, що “не всі образи були вдалими..., не всі заклики поета повністю пройняті духом інтернаціоналізму, проте все це не давало підстав для обвинувачень в ідейних перекрученнях, які були пред’явлені поетові в нашій пресі” [3, с. 527].

Отже, доходимо висновків, що соцреалістичний канон української радянської літератури, презентований у другому томі “Історії української літератури” за редакцією О. Білецького, попри потужну кон’юнктурність видання, не раз наголошену сучасними дослідниками історії українського літературознавства (зокрема М. Наєнком, який навіть назвав це видання “політичним публічним доносом на всю історію української літератури” [5, с. 246]), зазнає важливих модифікацій упродовж 50-х рр. XX ст. Насамперед відбувається його розширення, здійснюване двома способами. По-перше, додаються постаті ортодоксальних соцреалістичних авторів, чия присутність мала підкріплювати й надалі утверджувати сам офіційний напрям на всіх теренах возз’єднаної України. По-друге, з’являються фігури митців, які раніше сприймалися як “сумнівні”, а отже, були забороненими, нині ж стали офіційно реабілітованими, що, безперечно, розхитувало той-таки канон. А проте основні засади залишаються незмінними, адже цензура продовжує функціонувати, й номінально в літературі панує метод соціалістичного реалізму. Втім, до уваги критики поступово беруться й естетичні чинники, а також відчувається хоч нерішуча й повільна, а все ж таки деполітизація літературного дискурсу, що приводить до реінтерпретації багатьох творів, а отже, і до переоцінки творчості їхніх авторів.

Перспектива подальшого дослідження цієї проблеми передбачає залучення більшої кількості ілюстративних матеріалів і ширшого темпорального контексту, що дозволить дослідити дезінтеграцію соціалістичного реалізму як такого, адже саме за посередництва таких, здавалося б, ще доволі тенденційних і не помітних відразу змін, відбувався його остаточний занепад.

Примітки

* Назви теоретичних розділів другого видання збігаються з назвами розділів “Нарису історії української радянської літератури” (К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 461 с.). Відмінність становить лише титул першого розділу, що є незмінним для всіх видань другого тому “Історії української літератури” – “Основні риси радянської літератури”. У згаданому “Нарисі...”, на який орієнтувалася редакційна колегія (про що згадувалося в передньому слові), він був сформульований так: “Велика Жовтнева соціалістична революція і українська література”.

** Терміни “основоположник” і “зачинатель” запозичуємо з доповіді В. Хархун “Андрій Головка в контексті українського соцреалізму (пострадянська реконструкція)”, виголошеної на X Міжнародній конференції молодих учених, що проходила в Києві 23–25 червня 2009 р. Матеріали конференції готуються до друку.

Література

1. Історія української літератури: У 2 т. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; [відп. ред. О. І. Білецький]. – Т. 2: Українська радянська література. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – 606 с.
2. Історія української літератури: У 2 т. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; [ред. кол.: О. І. Білецький (голова) та ін.]. – Т. 2: Радянська література. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 666 с.
3. Історія української літератури: У 2 т. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; [ред. кол.: О. І. Білецький (голова) та ін.]. – Т. 2: Радянська література. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 882 с.
4. Історія української літератури: У 2 т. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; [ред. кол.: О. І. Білецький (голова) та ін.]. – Т. 2: Радянська література. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 880 с.
5. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства / М. К. Наєнко. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2003. – 360 с.
6. Наєнко М. К. Наука і кон’юнктура (українське літературознавство 1917–1992 років) / М.К. Наєнко. – К.: ПБМП “Фотовідеосервіс”, 1993. – 144 с.
7. Нарис історії української радянської літератури / [ред. О. І. Білецький та ін.]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 461 с.
8. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей / [упорядкув., передм., післямова Ю. Лавріненка; післямова Є. Сверстюка]. – К.: Смолоскип, 2004. – 992 с.